

La *Historia social y económica de España y América* dirigida per Vicens Vives*

The Historia social y económica de España y América edited by Vicens Vives

per Antonio Escudero

RESUM:

A partir de records de joventut, l'autor emmarca en l'ambient acadèmic i cultural del franquisme el llibre *Historia social y económica de España y América*, que Jaume Vicens Vives dirigí. L'aportació de l'historiador gironí fou una alenada d'aire fresc en un entorn asfixiant per mor de la dictadura. La historiografia del règim havia trencat completament amb les línies obertes i crítiques de la historiografia anterior a la Guerra Civil.

PARAULES CLAU:

Historiografia, historia econòmica, universitat, franquisme.

ABSTRACT:

On the basis of his own memories of youth, the author sets the *Historia social y económica de España y América* which Jaume Vicens Vives edited in its cultural and academic context in Franco's Spain. His contribution was a breath of fresh air in the stifling environment created by a dictatorship the historiography of which had turned its back entirely on the open and critical trends of the pre-Civil-War period.

KEY WORDS:

Historiography, economic history, university, Francoism.

He d'agrair als organitzadors d'aquesta trobada que m'hagen convidat a participar per parlar-hi de la *Historia social y económica de España y América* que en Jaume Vicens i Vives dirigí entre 1957 i 1959. Em permetran que comence narrant una anècdota: quan vaig finalitzar el preuniversitari, el juny de 1967, li vaig dir al meu pare que havia decidit trencar amb una tradició familiar i no desitjava ser advocat, sinó estudiar Filosofia i Lletres per esdevenir professor. Recorde que el meu pare em va dir: «De acuerdo, pero con una condición. No estudiarás en Murcia porque no estoy dispuesto a que te embrutezca don Luciano de la Calzada». Perquè

* Aquest paper es va presentar en la taula «J. Vicens Vives, historiador económico» de les jornades «La historia económica en España a debate. Encuentro en conmemoración del nacimiento de Jaume Vicens i Vives», organitzades pel Centre d'Estudis Antoni de Capmany de la Universitat de Barcelona durant el 27 i 28 de setembre de 2010.

Traducció d'Andreu Ginés i Sánchez.

Data de recepció: octubre 2010; versió definitiva: maig 2011.

s'entenga bé el que hi ha darrere l'anècdota, afegiré que sóc d'Oriola, a només 20 quilòmetres de Múrcia, i que el meu pare estudià a la Universitat de Múrcia a la postguerra, de manera que coneixia perfectament Luciano de la Calzada, falangista, catòlic ultramuntà i alferes provisional elevat a catedràtic d'història, càrrec que compaginà durant trenta anys amb el de degà, el de director del Col·legi Major Belluga i el de president de la Confederació Hidrogràfica del Segura. El meu pare parlà, posteriorment, amb un col·lega valencià que li va recomanar enviar-me a la Universitat de València per estudiar-hi història, perquè allí impartien classes uns professors dels quals havia sentit parlar molt bé.

Fou així com vaig arribar a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, sense tindre gens clar que volguera fer l'especialitat en història i no la de literatura, ja que la història no em resultava atractiva perquè la que havia estudiat en els manuals es limitava a narrar fets o a enaltir epopeies i personatges que em recordaven el Règim i Franco, mentre, per contra, la literatura l'havia estudiat amb els llibres de Lázaro Carreter. El dilema es va resoldre prompte per la influència que sobre mi van tindre cinc professors: Joan Reglà, que em donà història moderna; Emili Giralt, que em donà història contemporània; Jordi Nadal i Josep Fontana, a les classes dels quals, d'història econòmica, vaig assistir com a oient; i el recentment finat José María López Piñero, catedràtic d'història de la ciència i director del Col·legi Major Lluís Vives, on vaig residir entre el 1967 i el 1972. D'ells, i de les lectures que em recomanaren, vaig aprendre que el passat es podia entendre fent ús de la raó; i des d'eixe moment em vaig interessar per la història.

De tots ells també vaig aprendre alguna cosa sobre la història de la ciència espanyola; m'hi vull referir breument perquè té relació amb la figura de Vicens. Es tracta d'allò que a les meues classes anomené els tres assalts a la raó. El primer el portà a terme Felip II, quan va expulsar de la universitat els humanistes que durant el Renaixement havien introduït l'antropocentrisme i l'estudi de les lleis de la natura, substituïnt-los per teòcrates i escolàstics que tornaren a ensenyar velles doctrines de l'Antiguitat, poc perilloses per al dogma tridentí. El segon el realitzà Ferran VII, quan buidà el país d'il·lustrats i lliurepensadors. El 1939, quan havia quallat la *generación de plata*, Franco realitzà el tercer assalt a la raó.

Podria parlar llargament sobre les conseqüències que per a la nostra historiografia tingué la depuració de professors com Claudio Sánchez Albornoz, Américo Castro, Rafael Altamira, Pere Bosch Gimpera, José María Ots Capdequí, Jaume Vicens i Vives, Agustín Miralles, Juan María Aguilar, Adolfo Salazar o Ramón Iglesia Parga, ja que sobre això han escrit Pasamar, Peiró, Martín Gelabert, Claret i també el professor Fontana. He preferit, no obstant això, referir-me a l'anomenada fractura de la historiografia espanyola amb aquest testimoni de Julio Caro Baroja:

Mi experiencia de estudiante de 1931 a 1936 tuvo partes agradables y otras que no lo fueron, pero la que padecí después del 39 no puedo expresarla. Era la época de los exámenes patrióticos, de los alféreces, tenientes y capitanes que iban a clase con sus estrellas cuando no con el uniforme de Falange. En sus lecciones, los profesores mezclaban el más ardiente fervor gubernamental con un espíritu de odio hacia los profesores vencidos.

El testimoni recull les conseqüències d'eixa fractura: misèria moral, perquè cada vacant de vençut generava una càtedra per al vencedor, i misèria intel·lectual, perquè una història científica en fase de construcció fou substituïda per una altra que adulterà el passat per fer apologia de tot el que servia per legitimar la dictadura: la Reconquesta, l'evangelització d'Amèrica, l'Imperi o els cabdills que havien salvat Espanya de les nefastes influències externes. No ignore que juntament amb aquesta historiografia, coexistí una altra historicista, positivista i de les institucions que s'havia desenvolupat abans de la Guerra Civil, però el fet que Montero, Viñas Mey, Díez del Corral, Maravall o Carande no perderen les càtedres no significa que després del 1939 hi haguera continuïtat en la historiografia espanyola com sostenen alguns col·legues entossudits a revisar-ho tot.

No estic pas descobrint la Mediterrània si dic que Vicens inicià la modernització de la historiografia espanyola. Home de gran talent i d'enorme capacitat de treball i de lideratge, criticà la història que feia apologia del franquisme; la història romàntica catalana; l'historicisme –molt estès a Espanya com a conseqüència que molts professors universitaris provenien de la dissolta Escola de Diplomàtica– i també un positivisme que ell mateix havia après d'Antonio de la Torre i practicat en els primers treballs. A diferència de l'Espanya autàrquica, Vicens aprengué francès i anglès i s'obrí a l'exterior i rebé la influència de Toynbbee i les seues morfologies, que abandonà prompte, i de l'escola dels *Annales*, que féu seua perquè li servia per a raonar la història. L'obra sobre la qual se m'ha encarregat parlar constitueix, precisament, el primer intent d'explicar el nostre passat tot seguint les pautes de l'escola francesa.

Llegiré alguns paràgrafs del pròleg que Vicens escrigué el 1957:

Creemos que la Historia es la Vida en toda su compleja diversidad. Despreciamos el materialismo por unilateral; el positivismo por esquemático y el ideologismo por frívolo. Nuestra misión es captar la realidad del pasado y, en primer lugar, los intereses y pasiones del hombre común ya que santos, filósofos, políticos y guerreros, científicos, poetas y artistas han estado a pesar de su grandeza relativa muy por debajo de ese hombre común, el verdadero protagonista de la Historia. Cada capítulo de esta Historia debe, por lo tanto, comenzar enfrentándose con la pura biología y con los recursos materiales con que satisfacerla: el potencial humano y la base económica como fundamento de la estructura social. Pero esta estructura social existe en cuanto se apoya en una determinada distribución de la riqueza. Por esa causa, el segundo tema de esta Historia versa sobre la propiedad y los valores materiales. Logrado ese panorama de base, puede abordarse la tarea esencial de esta obra: definir la mentalidad de las diversas clases sociales. Definidas las mentalidades sociales, se abre paso a la consideración de las realizaciones materiales y los impulsos políticos y espirituales de cada etapa histórica. Tiene aquí cabida la historia económica, capítulo importante, incluso importantísimo de la Historia vital, pero no necesariamente el único o el preferente.

Para detectar el pasado, para deletrear en él el mensaje de sus innúmeros sujetos, la Historia ha creado un nuevo aparato estadístico en el que han tomado importancia creciente los estudios de historia económica y social. No podemos limitarnos ya a describir, sino a bucear. Esto es lo importante: comprender lo que los hombres han sido en su propia circunstancia para comprendernos mejor a nosotros mismos en nuestra propia existencia colectiva.

Per mitjà d'un estil brillant –per bé que hui en dia en desús– i de clara influència braudeliana, Vicens exposava els postulats de l'escola dels *Annales*: el rebuig a l'empirisme, al materialisme i a les filosofies de la història; el rebuig a la història merament política i de les elits; la reivindicació de la síntesi global o de l'explicació de la matèria històrica per mitjà de la interacció de tots els nivells que la componen (geografia, població, economia, societat, sistemes polítics, idees); la incorporació de tècniques d'altres ciències socials i també la reivindicació de la història com a disciplina útil per *Comprendre el món* –així titulà, el 1967, Joan Reglà un llibre «annalista» que vaig llegir tot just desembarcat a la Universitat de València i que em va causar una gran impressió.

La *Historia social y económica de España y América* –reeditada el 1961 amb el títol d'*Historia de España y América*, potser perquè en realitat es tractava d'una història general i no només econòmica i social– constava de cinc toms. Per escriure una obra d'aquesta envergadura, Vicens dirigí un equip de joves historiadors, molts d'ells pertanyents a la que anomenà l'*escuela catalana*. El primer tom (antiguitat i alta edat mitjana) el signaven Pericot, García Tolsà, Vicens, Font Rius, Bagué –tots ells de la Universitat de Barcelona– i Ballesteros Gaibrois –antropòleg i americanista de la Universitat de Madrid. El segon (baixa edat mitjana i Renaixement) l'escriu Sobrequés, en aquell moment catedràtic de l'Institut de Batxillerat de Girona, i l'americanista Céspedes del Castillo, catedràtic de la Universitat de Sevilla. En el tercer (segles XVI i XVII) participaren Reglà i també Céspedes del Castillo. Els autors del quart tom (segle XVIII) eren Domínguez Ortiz, catedràtic d'ensenyament mitjà, Mercader Riba, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, i l'americanista Hernández Sánchez Barba, també del Consejo. Nadal, Vicens, Rosa Ortega i l'esmentat Hernández Sánchez Barba escrivien el cinquè tom (edat contemporània, sense incloure-hi el franquisme).

D'acord amb les directrius marcades en el pròleg, tots els toms tenien la mateixa estructura: potencial humà i base econòmica; propietats i valors materials; mentalitats i estructures socials; fites econòmiques, ímpetu polític i corrents espirituals i artístics. La part dedicada a la història social i econòmica presentava la novetat d'aportar una base estadística i l'obra contenia il·lustracions no solament de personatges, sinó socials i populars que Vicens qualificà en el pròleg d'«homenaje visual a los protagonistas anónimos».

Quines reaccions despertà aquesta nova història que, pel seu contingut i estil, anava dirigida a estudiants universitaris i també al públic culte en general? Pierre Vilar escrigué el següent:

Donner, en deux ou trois ans (1957-1959) une Histoire économique et sociale de l'Espagne et de l'Amérique en cinq volumes, pour un grand public, sans rabaisser le niveau scientifique de l'exposé, et en y insérant au contraire des développements élaborés de première main, c'était, comme la création du Índice Histórico Español, un signe d'audace. Et, de nouveau, le pari fut gagné.

Per contra, Carmelo Viñas Mey publicà, el 1959, a la revista *Arbor* una dura ressenya dels dos primers toms. En tres pàgines criticava l'obra per atrevida –pretén escriure una història econòmica i social sense existir encara suficients monografies–; per haver-se-li quedat al pap temes crucials; per ignorar els autors que era la història social –que definia com a «evolución de principios, valores, actitudes y estados colectivos de espíritu, raíz e impulso de tal evolución»; i també per oferir conclusions que «ocultan la verdadera Historia de España». A la resta de les 97 pàgines de la ressenya, Viñas s'esplaiava en els temes crucials que mancaven a l'obra, entre ells els tres següents. Primer:

El espíritu militar de los celtíberos y el de los germanos, soterrado bajo la superestructura romana-eclesiástica de la época visigoda, que revivió en la Reconquista.

Segon:

No aparece Castilla con su sello hegemónico como núcleo creador de la nación, restaurador de la antigua Hispania, del etnos o pueblo informador por la sangre.

Tercer:

La obra olvida que la coexistencia medieval entre cristianos, judíos y musulmanes promovió la fusión en clases sociales mixtas, forjándose así un espíritu español no racista que tuvo su continuación en las clases mixtas americanas (mestizos, mulatos, zambaigos).

La biografia de Vicens escrita per Muñoz i Lloret reproduïx una carta de Vicens a Sobrequès en què li diu que Viñas el detestava i tractava de fer-li tot el mal possible. Això pogué, sens dubte, influir en el to de la ressenya, però també ho féu açò altre: Viñas Mey era això que hui s'anomena espanyolista i també molt catòlic –recorde que als seus escrits enaltia la tasca evangelitzadora d'Espanya a Amèrica i sostingué que el modern dret laboral tenia les arrels en les lleis d'Índies–, de manera que no degué agradar-li el que Font i Rius i Sobrequès escrigueren sobre Catalunya ni sobre la Reconquesta, ni tampoc el que Céspedes escrigué sobre les empreses colonitzadores a Amèrica entre 1493 i 1518.

La *Historia de España y América* fou una obra molt important en el seu moment, perquè obrí el camí a la interpretació científica de la història, que acabà sent

predominant a Espanya durant tres decennis. He tornat a rellegir part dels cinc toms i alguns dels capítols resulten admirables tenint en compte que s'escrigueren fa 52 anys. Potser per deformació professional, els que més m'han sorprès són el de demografia del XIX i del XX i el de les fites econòmiques del segle XIX, signats per Vicens, Nadal i Rosa Ortega. No puc estendre-m'hi, però en recomane la lectura.

He començat la intervenció amb una anècdota personal i em permetran que concloga amb una altra. La tasca de Vicens i dels seus deixebles fou un bé per a la ciència espanyola i, en el meu cas, a més d'un bé intel·lectual, em permeté guanyar-me prompte la vida. M'explique. Els germans Arroyo, deixebles valencians dels deixebles de Vicens, ocuparen el 1973 càrrecs d'importància en el Ministeri d'Educació i decidiren renovar els estudis d'història en l'ensenyament mitjà, tot confeccionant un nou temari de càtedres d'institut en el qual apareixien temes com ara «La història d'Espanya en la moderna historiografia francesa», «Vicens i Vives i la renovació de la historiografia espanyola», «L'erasmisme a Espanya», «Colom i la factoria comercial», «Les comunitats com a moviment antisenyorial», «La revolució dels preus en el segle XVI», «El viratge filipí», «Els afrancesats» o «La polèmica sobre la ciència espanyola». Jo estava, en aquells moments, vinculat al Departament d'Història Contemporània de la Universitat de València, que dirigia José Manuel Cuenca Toribio. Tenint en compte que no era sant de la seua devoció, ni ell de la meua, decidí abandonar la universitat i preparar una càtedra d'institut i la vaig aconseguir de molt jove perquè vaig treballar molt, però també perquè havia estudiat a València i no amb Luciano de la Calzada.